Fakte te reja te panjohura per familjen e Kristoforidhit e pasardhësve të tij

Rudolf Deliana

Konstantin¹ Nelkoja ose Konstantin Kristoforidhi, siç njihet tani nga Shqipëria e bota, është ndoshta figura qendrore e Rilindjes sonë, rreth së cilit u grumbulluan e punuan së bashku për të nxjerrë në dritë kombin tonë, që Perandoria Osmane e zhyti në errësirën e mesjetës e të prapambetjes, në një kohë kur edhe vetë po jepte shpirt.

Konstantin Kristoforidhi lindi në Elbasan. Qe djali i vetëm i familjes, që kishte edhe tri vajza. Pra, qe vëlla me tri motra, që e deshën dhe e ndihmuan me sa patën fuqi e mundësi.

U largua nga Elbasani ende adoleshent. Nisi studimet e mesme që i përfundoi me sukses dhe vazhdoi më tej studimet e larta. Në Elbasan kthehej vetëm për pushime ose për të kryer ndonjë punë. Nis lëvizjet e tij nëpër vende të ndryshme dhe gjatë tyre martohet. Gjithë jetën e kalon larg atdheut, por duke “qëndruar pranë” orë e çast me studimet që bënte mbi gjuhën e të parëve të tij e me shkrimet që botonte në shtypin e kohës, me të cilat përcaktonte gramatikën e gjuhës sonë.

Për veprimtarinë e tij patriotike, gjuhësore e letrare, ka dokumente të shumta e që tani janë plotësisht të njohura. Janë të paktë dokumentet që flasin për jetën e tij private e mbi familjen e tij. Ato pak dokumente që sot ekzistojnë nëpër arkivat e ndryshme, na i kanë lënë disa nga bashkëkohësit e tij, që njohën nga afër atë dhe familjen e tij, sidomos mbas vitit 1885, kur u vendos përfundimisht në Elbasan e ku mbylli sytë më 1895.

1 Emri origjinal në biografinë e kohës është *Konstantin* dhe jo ai që përdoret sot e kësaj dite *Konstandin* (shënimi i autorit R.D.)

Filip Kristoforidhi, djali
i vogël i Kostandin
Kristoforidhi

Janë disa persona, njohës, shokë e miq të tij, që do t'i quajmë biografë. Ndër kryesorët janë *Losh Papamihali*, *Simon Shuteriqi* dhe *Dhimitër (Mimë) Bibaja*. Ka edhe të tjerë që kanë folur apo shkruar për të më pak, por shkrime me vlera.

Losh Papamihali është një ndër shokët dhe miqtë e tij më të afërt. Njohja midis tyre ndoshta ka nisur qysh në fëmijëri apo rini. E ruajtën atë njohje edhe gjatë kohës që Konstantini kryente studimet, apo nisi veprimtarinë e vet patriotike dhe e vazhduan nga afër gjatë gjithë viteve të fundit të jetës së tij. Loshi ishte nga lagjja *Kala*, një nga burrat më të njohur të dy familjeve Papamihali, që jetonin bashkë në të njëjtën shtëpi, ku banojnë ende sot stërnipat e tyre. Nga zanati ishte bojaxhi, që ngjyente leshin me ngjyra të ndryshme e që shërbente për të punuar qilima të bukur prej leshi. Ishte njeri fisnik i dhënë mbas shetitjeve e këngës. Organizonte herë pas here

ahengje, sidomos në manastirin e Shijonit e vishej mjaft shik me kostume kombëtare që ndritnin nga bardhësia e qëndisjet e jakës apo të mëngëve. Ishte epiqendra e veprimtarive festive që organizoheshin në lagjen *Kala*, në raste festash fetare, martesash e pagëzimesh të fëmijëve në kishën e lagjes. Shpesh festat organizoheshin jo vetëm në Shijon, por edhe në pika të tjera turistike të Elbasanit, si në *Bushek*, te *Ullini i Qejfit*, në ullishte, në *Godolesh*, etj. Në përgjithësi gjatë muajve të verës këto veprimtari kryheshin në *Shijon* e lidheshin edhe me veprimtari fetare të kishës, sidomos në ditën e vetë shejtit *Vladimir*, që është data 4 qershor, kur akoma edhe sot, përfshihen veç elbasanasve edhe mjaft të huaj, të ardhur nga Durrësi, Kavaja, Tirana, Berati e plot vende të tjera. Në atë kohë, *Shijoni* kishte një ndërtesë të madhe trikatëshe e cila në muajt e verës mbushej me familjet e krishtera të Elbasanit e të Tiranës, që kaloshin pushimet verore falas, pasi manastiri ishte i pasur se kishte mjaft të ardhura nga pasuria e tij. Kishte mjaft hektarë tokë bujqësore, shumë ullinj, lopë, dhen e deri te patat e pulat. Mjaft të ardhura manastiri siguronte nga peshqeshet që i sillnin si familjet që kalonin pushimet verore, ashtu dhe shumë persona të tjerë, që vizitonin kishën e luteshin pranë arkivolit të shenjtit.

Loshi ishte i dhënë mjaft edhe mbas gjuetisë, që shpesh shoqërohej edhe nga të tjerë, midis të cilëve edhe Kristoforidhi. Në gjah e sipër ata përdornin edhe zhargonin e gjahut, të cilin Kristoforidhi e ka përdorur edhe vetë në broshurën e tij "*Gjahu i Malësorëve*". Kjo vepër e tij, ndoshta ndër të parat artistike e letrare, u shkrua prej tij në dy dialektet e gjuhës sonë, çka dëshmon se ai ato i njihte mjaft mirë.

Siç e përmenda më sipër, për familjen e Nelkajve e për familjen e Kristoforidhit kemi mjaft të dhëna. Më poshtë po përpiqem t'i paraqes sa më thjeshtë.

Nga kodiku i kishës, del se gjyshi i Konstantin Nelkos, quhej Deka. Te kodiku i gëzofçinjve thuhet, se Nelkoja, një burrë nga *Kalaja*, ka shërbyer si hyzmeqar në dyqanin e Nikolla Martinit (shih 5177, faqe 21, datë 20.7.1739). Ndërsa te kodiku i kujunxhinjve (argjendarëve) del, se Ndelkoja ka patur tri djem: Anastasin (që shkurt në familje e shokë thirrej Caci), Mihalini dhe Konstantinin. Nga këto të dhëna kuptohet që emri "Nelko" është shndërruar në llogap për tri familjet e pasardhëse të tij.

Si biograf i mirëfilltë i Kristoforidhit mund të merret veprimtari i Rilindjes sonë, *Simon Shuteriqi*, bir i kalasë, gjuhëtar e profesor në *Normalen* e Elbasanit qysh nga hapja më 1909 e deri sa mbylli sytë më 1951. Ai më 1911 botoi në Manastir jetëshkrimin e tij.

Paris, Margot Deliana, e shoqja e Veneminit; Gabriele, e shoqja e Filipit; Vera Deliana, vajza e Veneminit; Filip Kristoforidhi.

Në të vërtetë në libër autori ka paraqitur pak fakte nga jeta e Kristoforidhit, sidomos nga periudha e studimeve të tij. Libri ka më shumë vlera letrare, sikurse ka edhe mjaft vlerësime që në mjaft raste kalohet edhe në teprime me anë superlativave e të lavdërimeve.

Nga veprimtaria e Kristoforidhit, ai përmend se punoi si përkthyes në ushtrinë angleze në Krime ku fitoi mjaft të holla që i përdori për studime universitare. Tregon se gjatë udhëtimeve të tij, punoi disa kohë në Tuniz, si mësues i greqishtes dhe italishtes. Po aty, u njoh me vajzën greke Eleni Panajoti, me të cilën u martua dhe që i solli mjaft pajë. Me hollësi flet për periudhën e fundit që kaloi në Elbasan, ku punoi si mësues i matematikës e latinishtes në shkollën greke të *Kalasë* e ku fshehurazi nxënësve u mësonte gjuhën shqipe. Po në këtë periudhë punoi edhe në gjykatën e Elbasanit, ndonëse nuk kishte kryer studime për drejtësi. Kishte horizont të gjerë kulturor, sepse njihte mjaft mirë shumë gjuhë si: greqishten e vjetër e të re, latinishten, italishten, sikurse edhe gjuhën me të cilën ishin hartuar në origjinal shkrimet e shenjta që i përktheu në shqip në mënyrë perfekte. Këtë e kanë pohuar edhe përkthyesit e sotëm të *Biblës* në shqip. Siç thonë ata, në mjaft raste të vështira, kur nuk po mundnin të përkthenin pjesë të ndryshme, ata kanë parë përkthimin e Kristoforidhit dhe e kanë përdorur si

ai, të bindur se është përkthimi më i mirë i mundshëm edhe sot, kur gjuha jonë ka përparuar mjaft.

Z. Shuteriqi tregon se ai shquhej për kulturën dhe oratorinë e tij. Kjo dukej në fjalimet që mbante në kishë para besimtarëve në raste festash dhe fjalëve me të cilat u jepte lamtumirën e fundit të vdekurve kur futeshin në banesën e tyre të fundit. Po ashtu fliste shumë bukur kur merrte pjesë në provimet e shkollës greke të *Kalasë*, ku nxënësve e prindërve të pranishëm u fliste shqip duke u treguar vlerat e kulturës në jetën e njeriut.

Autori i librit tregon se Kristoforidhi kishte dy motra, ndryshe nga ata që thonë se kishte tri. Sipas tij, njëra motër ishte martuar në Kala e s'kishte pasur fëmijë, ndërsa tjetra ishte martuar në Berat, në familjen e njohur Haxhistasa.

Si datë të vdekjes, në libër jepet data 23 shkurt 1895, ndoshta dita kur mbylli sytë mbas një sëmundjeje të gjatë e të rëndë. Në të vërtetë si datë e vdekjes së Kristoforidhit mbahet data 24 shkurt 1895, kur ai u varros në varrezat e të krishterëve të Elbasanit, që ishin në oborrin e Kishës së Shën Mërisë.

Ajo ditë mbahej mend nga çdo elbasanas i rritur e që kishte marrë pjesë në varrim. Aty që i pranishëm i gjithë qyteti, të krishterë e muhamedanë, të rinj e të rritur, fëmijë të lagjes *Kala* e të shkollës së saj. E vajtuan të gjithë, familjarë e të huaj, autoritetet e qytetit, shokët, miqtë, të njohurit e tij dhe figurat e kohës së Elbasanit.

Ceremonia e sipërme, siç mbahej mend nga çdo plak i Kalasë, u krye në Elbasan e jo në Shijon, siç qe dëshira që pat shprehur vetë Kristoforidhi në vitet e fundit të jetës së tij. Ky ndryshim u bë për shkak të motit shumë të keq. Ato ditë vazhdonte një shi i rrëmbyeshëm e për kortezhin e madh ishte i pamundur varrimi në manastir, sepse duhej kaluar përroi i Kushës, që ishte fryrë si një lumë i vërtetë.

Fjalën e lamtumirës ia drejtoi trupit të pajetë, ish nxënësi i tij, *Tush Pina*. Ajo fjalë, sipas autorit, e bëri Tushën të paharruar në Elbasan. Edhe sot, kur flitet për vdekjen e Kristoforidhit, përmendet emri i tij. Fjala e tij qe e gjatë, mallëngjyese e mbresëlënëse. Atë ligjëratë e mbylli me fjalët:

“Qani ju, o malet e Shqipërisë, se sot vdiq Konstantin Kristoforidhi, *babai i gjuhës shqipe!*”

Ky *titull* që e shoqëroi gjuhëtarin e madh në varr, e shoqëroi e vazhdon ta shoqërojë edhe sot si dhuratë nga Tush Pina, që e deshi mësuesin e tij aq sa deshi dy prindërit e tij. Emrin e tij e gjejmë edhe te libri “*Elbasani Enciklopedi*”, për të cilin ndër të tjera thuhet:

“.... mësues, veprimtar i arsimit në gjuhën shqipe, mësues në shkollën shqipe të Elbasanit ku bënte propagandë kombëtare.”

Në mbyllje të librit, autori, duke treguar materialet që ka shfrytëzuar për hartimin e librit, midis të tjerave vë në dukje:

“Tue mbarumun e shof për detyrë të r'i falem nderit botnisht bashkëqytetarit ton dhe dhëndërit të të pavdekurit atdhetar, z. Dhimitër Bibaja, i cili pati mirësinë të më jepte shënimet e nevojëshme mbi këtë jetëshkrim, sikurse i pati marrë prej gojës së vetë të të paharruemit Krisforidh.”

Filip Kristoforidhi

Për Kristoforidhin dhe familjen e tij, na kanë lënë kujtime edhe bashkëkohës të tjerë të tij. Sipas tyre, ai pati katër djem, Anastasin (shkurt Caci), ndoshta më i madhi që mban emrin e gjyshit të vet, Aleksandrin, Stefanin e Filipin. Pati edhe tri vajza Poliksenin, Anastasinë e Kleopatrën.

Anastasi vdiq më 19.03.1889, ndërsa dy të tjerët jetuan më gjatë. Stefani vdiq pak kohë mbas së ëmës, Elenit. Kjo e fundit vdiq një vit mbas të shoqit. Aleksandri jetoi gjatë. Ai u martua me një vajzë korçare dhe lindi një djalë, Kostaqin (shkurtimi i emrit Konstantin) dhe dy apo tri vajza. Vitet e fundit, Aleksandri me familjen i kaloi në Bukuresht, sepse ishte pensionist, ngaqë kishte punuar si mësues i gjuhës rumune. Para Luftës së Dytë Botërore, e shoqja bashkë me fëmijët emigruan në ShBA, me shpresë se aty do të shkonte dhe vetë Aleksandri, i cili po të emigronte mund të humbte pensionin. Mbas mjaft përpjekjesh, arriti të merrte pasaportën amerikane e të gëzonte edhe të drejtën e pensionit, por ato ditë vdiq papritmas dhe u varros në Bukuresht. Kristaqi e të motrat i ruajtën lidhjet me kushërinjtë në Elbasan, me hallën Kleopatrën e xhaxhanë e tyre Filipin. Sa qenë gjallë, patën letërkëmbim të rregullt, sidomos mbas mbarimit të Luftës së Dytë Botërore.

Nga tri vajzat e Kristoforidhit, e para vdiq Poliksena më 23.09.1898, pa u martuar. Më 1893, vdiq Anastasia. Ajo qe martuar me Apostol Margaritin, por nuk patën fëmijë. Motra më e vogël, Kleopatra (1873-1963) u martua në lagjen *Kala* me Dhimitër (Mimë) Bibanë. Ky qe i vetmi dhëndër i

Kristoforidhit. Martesa e tyre duhet të jetë kryer më 1888, pra para ose pas vdekjes së mamasë së saj, Elenit. Kleopatra la katër fëmijë, dy vajza e dy djem që u rritën, u martuan dhe lanë fëmijë, shumë prej të cilëve sot janë gjallë. Njëra nga vajzat, e dyta, Urania (1900-1987) u martua në lagjen Kala me Dhimitër (Taq) Delianën (1887-1978) e patën gjashtë fëmijë. Më i vogli prej tyre jam unë¹. Edhe tre fëmijët e tjerë të Kleopatrës lanë fëmijë e shumë prej tyre sot janë gjallë. Që të gjithë këta fëmijë, nipa e mbesa të Kleopatrës, janë sot stërnipat shqiptarë të Kristoforidhit e midis tyre, njëri ka emrin e tij, Kostandin.

Kleopatra e fëmijët e saj mbajtën lidhje me Filipin, që gjithë jetën e kaloi në mërgim, së pari në ShBA e pastaj në Francë. Atje u martua me një vajzë franceze, por edhe ata s'patën fëmijë. Që të dy mbyllën sytë në Francë, Filipi më 1968 e një vit më vonë edhe e shoqja.

Filipi që fëmija më i vogël i Kristoforidhit. Ai lindi në Elbasan më 1884. Që 11 vjeç kur i vdiq babai dhe 12 vjeç kur i vdiq e ëma. Në këtë periudhë, në Elbasan vazhdonte të jetonte vëllai i tij, Stefani. Ai merrej me një tregti të vogël e nuk bënte një jetë të rregullt familjare, prandaj Filipi i vogël më shumë u rrit nga e motra dhe i kunati, Mima. Kështu, ai nuk pati pranë asnjë nga motrat e tjera e jetoi larg vëllait më të madh, Aleksandrit. Ndoshta kjo që arsyjeja që më 1903, në moshën 19 vjeçare merr udhën e mërgimit e vendoset në SHBA. Atje punoi pak vite, pa ndjekur ndonjë shkollë, mundi të mësonte mjaft mirë gjuhën angleze. Më 1914 niset për të ardhur në Shqipëri, për t'u çmallur me të tijët, shokët e të njohurit. Siç e shkroi më vonë, kur arriti në Bari të Italisë, shqiptarët e atjeshëm i mbushën mendjen të mos vinte në Shqipëri, sepse sipas tyre, rebelët e Haxhi Qamilit, që kishin pushtuar Elbasanin, do ta keqtrajtonin si birin e një patrioti. Kjo frikë e detyroi të kthehej në Francë, ku u vendos përfundimisht. Më vonë, siç vura në dukje më sipër, krijon familjen e tij duke u martuar me vajzën franceze që quhej Gabriele.

Për herë të parë motrën Kleopatër, e takon në verën e vitit 1935, kur ajo dhe djali i saj² shkuan në Francë. Kuptohet që vëllai i vogël ishte përmalluar për motrën që e pati edhe si mama. U gëzua pa masë kur pa edhe nipin që tashti është burrë. Kaluan mjaft kohë bashkë. Edhe kunata i priti me shumë gëzim. Të katër bashkë shëtitën mjaft rreth e qark qytetit e madje në një rast shkuan bashkë në Paris ku, veç të tjerave, vizituan edhe kullën *Eiffel*. Mbas kësaj

1 Rudolf Deliana, stërnip i Kristoforidhit

2 Kov Bibaja, nipi i Kristoforidhit nga vajza

vizite, nis një letërkëmbim i rregullt si me motrën ashtu edhe me fëmijët e saj.

Filipi nuk kishte kryer asnjë shkollë. Ai ishte autodidakt që kishte mësuar jo vetëm anglishten, frëngjishten dhe greqishten, por vetë, nëpërmjet leximit të gazetave, mësoi të shkruajë shqipen. Më 19.12.1935, pra rreth 5 muaj mbas vizitës, shkruan për herë të parë shqip. I drejton një letër kësaj radhe nipit që e vizitoi, Kov Bibasë, që në atë kohë ishte mësues në rrethin e Peshkopisë. Letra i gëzoi të gjithë dhe u ruajt si diçka e rrallë.

Në letër, Filipi ka një kaligrafi shumë të bukur e që bie në sy. Fjalët janë shkruar shumë në rregull nga ana drejtshkrimore. Vendos me rregull jo vetëm pikat e presjet, por edhe apostrofët. Gabon vetëm te shkronja “gj” të cilën e shkruan “gh”. Kështu në dy-tri raste shkruan “ghithë” për “gjithë”. Në letër i lutet nipit që t’i shkruajë sa më shpesh edhe shqip, edhe frëngjisht. I lutet gjithashtu t’i dërgojë gazeta, të cilat i quan “fletë”, por edhe i ankohet, sepse:

“Në gjithë fletët shqipe që më ke dërgumën pashë për fat-të-keq gjuhna shqipe po shkatërrohet tyke përdor kot fjalë të pa-kthjellëta dhe të huaja.

Më vjen ndër mend kur ishja i vogël, at’i em thoshte: Gjuhna shqipe është e-pasme me fjalë dhe po të përdoren e të fërkohen me rë (vëmendje-shënim i R.D.) edhe me mjeshtri, mund t’i bahet aq e-pasme pasi gjuhna ghermanishtja.”

Më poshtë kujton të atin dhe dashurinë që ai kishte për Skënderbeun e gjuhën shqipe. Ja se ç’thotë për Heroin tonë Kombëtar:

“Kur ishja i vogël at’i em më quente me emrin Lip (Filip) dhe më kishte mësumën një vjersh, cilën donte t’a thoshja shpesh ndërmjet shokëvetë tij kur shkojm bashk në Pazar (marchè):

Kusht asht ky burrë që po vjen
Posi hana plot ai shkëlqen
Vesh e ngjesh n’arghent
Armatosëm kâmb mbi kâmb
Skërnderbej shqiptari
Trim’i madh luftëtari
..... (nuk i mbaj mend ma poshtë).”

Me fillimin e Luftës së Dytë Botërore, letërkëmbimi thuajse u ndërpre, për t’u rivendosur në vitet ’50 të shekullit të kaluar. Në këtë periudhë nis letërkëmbimi edhe me disa të njohur të tij që gjendeshin në Shqipëri. Kështu në vitet ’50, nis letërkëmbimi me Aleksandër Xhuvanin. Nuk e di me ç’rast

apo për ç'arsye. Unë ruaj ende sot fotokopjet e përgjigjeve që i dërgonte Xhuvani e që na i ka dërguar qysh në atë kohë. Përgjigja e parë është e vitit 1950, ndërsa dy të tjerat janë të vitit 1951.

Ajo e vitit '50 është nisur nga Tirana, më datë 30.03.1950. Në të autori i kujton Filipit kohën e fëmijërisë me këto fjalë:

"I dashur atdhetar z. Filip

Me gëzim i kam marrë dy kartolinat tuaja më 12.12.49. Ju falem nderës për sa shkrueni në njanën nga ato për artikullin tim të botuem te "Zëri i Popullit" mbi themelimin e shkollës Normale. M'erdhi shumë mall kur këndova emnin tuej n'ato kartolina. Më bie ndër mend fytyra juej kur ishit i vogël atëhere dhe unë ishje bashkënxanës me t'yt vëlla të ndjerin Cacin, me të cilin ishim shokë të përdamë dhe unë me ate kem qenë bashkë një mot në gjimnazin rumanisht të Beratit. U mallëngjeva tue kujtue ato kohët e vjetra."

Pastaj i tregon se ç'po bën me fjalorin e Kristoforidhit:

"Fjalorin e Kristoforidhit që u botue në Athinë më 1904 kur ishja unë atje student universiteti, po e përkthej ose më mirë po e kopjoj e po e rregulloj me alfabetin tonë, se, si e dini, ai është shkruar me alfabetin greqisht. Por do kohë që të mbarohet, se kam shumë punë e nuk më del kohë shumë që të punoj mbi atë."

Në pjesën tjetër të letrës, autori flet për problemet personale.

Më 10 shkurt 1951, po nga Tirana, Aleksandër Xhuvani i nis letrën e dytë.

"Letrën tate më 13.2.51 e kam marrë dhe e kam këndue me gëzim. Ju falem nderit për vjershat mbi Ali Pashë Tepelenën që më dërguat. Ia dorëzova këto Bibliotekës sonë Kombëtare, në të cilën gjenden mjaft vepra mbi Ali Pashë Tepelenën. Tani me dorëshkrimet tuaja i u shtue Bibliotekës edhe një ekstrakt mbi Ali Pashën."

Pjesa tjetër e letrës nuk paraqet ndonjë interes për lexuesin.

Letra e tretë është e datës 26.10.1951. ajo nis me fjalët:

"Kam përpara meje dy letrat tueja, njanën më 14.5.51 dhe tjetrën më 28.06.51. Po përgjigje sot, mbasi nuk kam qenë këtu. Gjeta këtu edhe librin e Frangut Bardhë, e kishit fotokopjue dhe e kishit lidhur bukur. Ju falem! Ju falem nderit për këtë vepër me randësi, të cilën ia dërgova Bibliotekës sonë Kombëtare."

Ti shqipen e shkruen mirë, si unë shkruen, nuk këndon libra e gazeta shqip. Ndonji libër shqip, si ndonjë antologji e libër gjuhe, a gjithsesi shkolle a ndonji tjetër, mund që të të dërgoj, po dëshirove dhe ti më dërgon pastaj ndonji libër frëngjisht prej andej."

Simon Shuteriqi, i ati i Dhimitrit, vdiq këto ditë në moshë 69 vjeç. Mu ka dhimse shumë se e kam pas shok në Normale të Elbasanit për kaç vjet.”

Pra, Filipi i dhuron atdheut libra me vlerë, që nuk i kishte Biblioteka jonë Kombëtare, pa kërkuar shpërblim për shpenzimet e kryera, ndërsa shoku i tij i kërkon t’ia kompensojë shpenzimet duke i dërguar ndonji libër frëngjisht.

Filipi, duke u nisur nga 18.11.1963, vendos letërkëmbim me Thanas Konomin, që në atë kohë kryente detyrën e drejtorit të Bibliotekës së Elbasanit. Në letërën e parë që i dërgon, i tregon se në Elbasan po ngrihet shtëpia-muze e Kristoforidhit. I tregon gjithashtu se këtë muze mendojnë ta vendosin në shtëpinë e Mimi Bibasë, pra të motrës së tij, Kleopatërës, ose në shkollën e Kishës. Ky lajm e gëzon pa masë Filipin. Gëzimi e shtyn t’i përgjigjet shpejt drejtorit të bibliotekës, duke i thënë se të dyja ndërtesat janë të lidhura ngushtë me Kristoforidhin. E para lidhet se është shtëpia e së bijës ku kaloi dhe një pjesë të fëmijërisë së vet, ndërsa e dyta është ndërtesa e shkollës ku qe nxënës e më vonë mësues. Veç kësaj, në letërën e datës 19.11.1963, drejtuar Thanas Konomit thotë:

“Ju më thoni se pleqnia e Elbasanit ka vum ndërment të ngrefi ose të përkthej shtëpinë e Mimes si muze, aty ku leu im atë. Ky mendim asht i pëlqyeshëm se dëften një shpërblim si edhe kujtim për dijetarin elbasanas, themeltar i gjuhësisë shqipe.”

Jo vetëm e aprovon mendimin e Elbasanit, por edhe tregon se ç’mund të shkruhet në derën e asaj shtëpie. Sipas tij, do të ishte mirë që aty të vendosej një pllakë ku të lexohej:

“Këtu në këtë shtëpi, lindi Konstantin Nelkoja më 1830 ose Kristoforidhi, pseudonim që përdori për veprat e tij.”

Askund nuk thuhet apo shkruhet se Kristoforidhi lindi në shtëpinë e Dh. Bibasë. Këtë e dëgjojmë për herë të parë nga Thanas Konomi, që nuk tregon se ku e ka gjetur apo në ç’dokument e ka zbuluar. Personalisht këtë nuk e kam dëgjuar nga gjyshja Kleopatër, e cila na fliste mjaft për të atin, por asnjëherë nuk na ka treguar se ku lindi ai. Mendoj se edhe vetë Kristoforidhi nuk e ka ditur ndërtesën ku lindi, sepse qysh i ri u shkëput nga familja e nuk dëgjoi të dhëna rreth shtëpisë ku u rrit.

Më 29.12.1958, një grup intelektualësh elbasanas, i përbërë nga 18 mësues, mjekë e pleq të njohur në qytet, i dërgojnë Filipit një falenderim për dorëshkrimin e librit *“Gjahu i Malësorëve - Hieja e Tomorrit”* të cilën ai ia ka dhuruar qytetit të vet të lindjes. Falenderimi është i gjatë. Ata i tregojnë se

ishin gëzuar shumë kur atë e kishin parë të ekspozuar në sallën e Komitetit Ekzekutiv të Këshillit Popullor të Rrethit. Më poshtë shtojnë:

“Ju falenderojmë nga zemra që e ruajtët me kaq kujdes këtë dokument historik dhe patët mirësinë t’ja kthenit prap atdheut të dashur për ta ruajtur në gjirin e tij si një gjë e çmueshme dhe për t’ja u-lënë trashëgim pasardhësve tanë brez pas brezi.

Ju përshëndesim nga zemra dhe ju përqafojmë me mall.

Elbasan, më 29.12.1958.”

Më poshtë vijojnë emrat e secilit dhe firmat e tyre:

Abedin Çausi, Virgjil Papajani, Viktor Dodbiba, Simon Popa, Jorgj Shuteriqi, Kol Papajani, Vasil Llapushi, Qamil Çela, Nos Mima, Spiro Popa, Fot Papajani, Vasil Kamami, Ibrahim Berrania, Faik Pajuni, Thanas Konomi, Nazmi Stringa, Agni Todri, Alipi Papajani.

Pra, Filip Kristoforidhi, edhe pse vetëm 19 vjet, kaloi në atdhe si fëmijë dhe i ri, ai prapëseprapë nuk e harroi qytetin ku u rrit, nuk e harroi rrugën ku jetoi gjatë jetës së tij në Elbasan e nuk e harroi shtëpinë e së motrës dhe kunatit që e rritën si djalin e tyre. Vazhdon ta mbajë mend atë shtëpi dhe i bëhet zemra mal kur mendon se ajo mund të kthehet në shtëpi-muze për të atin. Sipas tij ajo ndërtesë gati treqind vjeçare, e përfaqëson figurën kombëtare të Kristoforidhit, sepse aty u ruajtën orenditë shtëpijake të familjes, librat e shumtë të bibliotekës së të atit, sikurse edhe dy visare që na i la amanet, dorëshkrimin e fjalorit dhe fotografinë e tij të vetme, nga e cila kanë dalë fotografitë e librave, busti i varrit dhe monumenti i Elbasanit. Po qe se çifti Bibaja nuk do t’i kishte ruajtur, sot ne nuk do t’i njihnim mirë fytyrën e veprën e tij. Prandaj, ajo shtëpi që ende është në këmbë pikërisht siç u ndërtua para treqind vjetësh, duhet të kthehet në një Qendër Historike të Kristoforidhit dhe të periudhës kur ai jetoi në atë shtëpi, në atë rrugë e në atë lagje.

Prandaj përpiqet që ai muze të jetë sa më i përshtatshëm e sa më paraqitës për veprën e të atit dhe është gati të ndihmojë në ngritjen tij. Ja çfarë i shkruan për këtë Thanas Konomit, në letrën e datës 23.11.1957:

“Ka ca muaj mora letër prej jush ku më pyesni e më luteni në qoftë se kam në dorë ndonji dorëshkresë të babës tim për me e dhanë si dhuratë muzeut të Elbasanit. Më vjen shumë keq t’ju them, që s’mundem të plotësoj dëshirën tuej. Lutja juaj asht shumë e nderçme sikundër edhe për mu do t’ishite një detyrë kombëtare t’ju dhuroja çdo kujtim që kisha në dorë prej atij. Lypset tu them se una qeshë ma i

vogli nga fëmijët e shtëpis. Kur ika nga Elbasani në mërgim sot e ma gjatë se 64 vjet, lash aty dy vëllezën e një motër. Kështu e kuptoni që çdo gja mbeti në duart e këtyne.

Do përpiqem nga ana e nipit tim, në Amerik, të gjejme gjurmët e dorëshkresës së “Gjaja e malsorëve -Hija e Tomorrit”, e cila u botue për herën e par në Korçë më 1930 te shtypshkronja Peppo & Marko. Në qoftë se ta gjejm, megjithë zemër do t’ju a dërgoj, se për Elbasanin kam kujtime me rraja të forta e të paharrueme.”

Pra, është i gatshëm për të ndihmuar në ngritjen e muzeut, madje e quan *detyrë kombëtare*, por nuk ka asgjë nga orenditë e familjes. Sapo premtoi, bisedoi me nipin, djalin e vëllait, Aleksandrit dhe siç e pamë ia dhuroi Elbasanit dorëshkrimin.

Ky mall duket edhe në letrat e fundit që i dërgon nënës sime¹. Letra e fundit që merr nga qyteti i vet, qe falenderimi i mësipërm. Edhe nga Tirana nuk merr më letra, ndoshta për shkak të një incidenti të vogël që i ndodhi në lidhje me një libër që nisi për familjen time, sipas një kërkesë që i drejtova unë.

Me anë të një kartoline, *ime amë* i lutet që të më dërgonte një fjalor të gjuhës frënge që quhet “*Petite Larousse*”. Porsa e merr kartolinën, më 26.05.1967, na nis një letër ku, veç të tjerave, për fjalorin thotë:

“Sot ju dërgova dhe me gëzim ia dhuroj stërnipit tim Rudolf fjalorin e vogëlë “Larousse”.

I uroj përparim të mbarë për mësimin e kësaj gjuhe të pastër e të bukurë.”

Këtë letër sikurse dhe të tjera që përmend ai, unë i ruaj ende. Që të gjitha kanë një kaligrafi që të çudit për nga bukuria. I përgjigjem letrës së mësipërme mbas thuajse një muaji. E falenderoj dhe e njoftoj se ende nuk më kishte rënë në dorë fjalori. Për këtë problem, si përgjigje të kësaj letre, më 23 nëntor 1967, më shkruan një letër të gjatë që për fat të keq ndoshta qe e fundit që shkroi shqip. Aty shpreh shumë bukur mallin që ka si për gjuhën shqipe, ashtu edhe për Elbasanin dhe për kujtimet e fëmijërisë. Gjithashtu në letër tregon se i ka nisur një ankesë Ministrisë së Postës Shqiptare, ku i kërkon të gjejë fjalorin e ta dërgojë në destinacion. Në rast se nuk e realizojnë këtë, atëhere i kërkon ta zhdëmtojnë duke i paguar 50 franga franceze. Mundet që kjo protestë e detyroi postën që fjalorin të ma sillnin. U gëzova mjaft kur e mora. Edhe sot e ruaj me shumë kujdes në bibliotekën time.

Për të njohur mallin e tij për Elbasanin, për *time amë* e vëllezërit e saj si dhe

¹ Urani Deliana, mamaja e R. Delianës

për tim vëlla Veneminin, që e ka takuar në Francë, në vjeshtën e vitit 1967, po jap të plotë letrën e tij.

Vjeshta e parë 23-1967

E dashëme ime mbesë, Urani,

Javëne që shkoj më ra në dorë Hartë postarja jote. Të faleminderësë për kujtimin e mirë që ka për mua.

Qashtu sikundër më thua , me të vërtet, u poqa dhe u njofa me Veneminin me të shogën dhe me bijën e tyre Vera. Të ndenjurit e tyre që fare e shkurtër , vetëm katër ditë . U gëzuesh shumë dhe e nxorra mallinë me fol shqipen se po e harroj. Më gjanë se asht ma lehtë për mua të shkruaj se për me e fol, fjalitë s'dalën shpejt nga goja.

Këtej kurrë s'piqem me ndonjë shqiptar.

Venemini bashkë me të shogën e bijën e tyre më ban një përshtypje fort të mirë. T'uroj moj Urani. Pasëke një bir, një djalë shumë të mirë, me sjellje fisnike dhe i mençëm. Di përvec shqipes që shkruan pastër me një stil të bukur (fare shqiptar), ai flet gjermanishten, italishten dhe anglishten. Më ndodhi 10 herë, kur ndonjë fjalë shqipe s'më dilte nga goja, un fola me atë dhe me të shogën anglisht.

Cuca, Vera, nandë vjecare, asht lumtënia e tyre; shumë e ambëlë, e bukurë dhe tepër e qutë.

Më vjen keq që s'janë më afër neshë.

Ty, moj Urani, të mbaj ment fare mirë: Kur ika nga Elbasani, ti ishje cucë, motrënë time s'e harroj; mbaj ment gjyshin Kovi dhe gjyshen Tatë. Më bie ndër mend shtëpia ku ke lem, me derën e rrugësë qi mbyllesh me një shulc, në mbramje. E mbaj mend t'yt burrë , Taqinë dhe të vëllain e tij, Janin me cilin kam qenë bashkë-nxanës në shkollë fillore greqisht, në oborr të kishëse me dy selvia të gjatë, ku herë-herë ca çuna ngjiteshinë nalt për me zan laraska të vogla e kokevejat e tyre.

Për oborrin e kësaj kishe kam kujtime të paharrushëmë, ai ishte jo vetëm një vend trishtimi ndërmjet varrezeve, po ishte dhe një vend gëzimi për ditët e festave, si për Pashkët e mëdha kur përpqijsa me koke ve të kuqe etj..... Gjithë këto kujtime të vjetëra s'më dalin kurrë nga mendja.

Besojs sot Elbasani ka bam ndryshime të thella për zakonet e jetësë dhe për ç'do pikëpamje tjetër. Kështu ngjan me katër anët e botës dhe aqë ma tepër mas luftësë madhe 1914-18 dhe 1939-40. Ka ca kohë, ti më çove një hartë – postare me cilën u gëzuesh tepër kur pash aty dritarenë (penxherenë) e shtëpisë daj Papa Janit, nga rruga pranë shtëpisë Donçit. S'e harroj këtë rrugë pranë çesmesë dhe

furxhiut (bukëpjekësit) që ishte aty afër, ku kam luft. Si shkon Nikollaqi dhe Kovi me fëmijët e tyre? Ka shumë kohë që s'kam marrë ndonjë letërë. Ban-i të fala me shëndet prej meje.

*Unë bashkë me shogën, posi pleqë, mbahemi mirë. Unë vuaj nga kambëtë, lodhem shpejt kur ecij; po ashtu dhe gruaja ime me vujtjet e durimit e moshës. Dëshiroj vetëm një gjë: **Shëndet**. Për sot. Këtu e mbaroj këtë letërë. Mendja ime asht pranë jushë dhe pranë Elbasanit të cilin s'e harroj, po fati im pasëka qenë kështu të rroj lark atëdheut t'im të dashun.*

Të përqafoj dhe të uth me mall

Ungji yt : Filip K.Kristoforidhi

P.s

Për fjalorenë frangjisht "Dictionnaire Larousse" në qoftëse nuk e keni marrë, dje shkrova një letër ke Ministria Postësë dhe Telegrafit në Tiranë, të përkujdeset e të baj kërkime për me e gjet dhe t'jua japi. Në qoftëse humbi, i kërkoj një shpërblim prej 50 franga të randa për kushtimin.

Këtu po të çoj një fotografi të cilën e ka marrë Vera, aty ku jemi katër.

Filipi

Pak kohë mbas kësaj letre, Filip Kristoforidhi, papritmas mbylli sytë përgjithmonë, në një shtëpi pleqsh¹, ku ishte vendosur me gjithë të shogën Gabriele.

Lajmin e vdekjes na e jep e shoqja, me anë të një kartoline të datës 26.05.1967, ku ndër të tjera shkruan:

"Kjo letër po ju sjell një lajm të hidhur. Më 26 të muajit në vazhdim, Filipi ndërroi jetë, për shkak të një krize të menjëhershme. Ai ju kujtonte të gjithëve ju të Shqipërisë dhe shpresonte që t'ju shihte pavarësisht moshës së tij. Ju lutem lajmëroni vëllezërit tuaj duke uruar për ju shëndet të plotë dhe duke ju shfaqur dashurinë time."

Për fat të keq edhe ajo mbylli sytë shumë shpejt pas të shoqit. Lajmin e vdekjes së saj, na e dërgon një shoqe e saj me anën e një kartoline.

Qyteti ynë duhet t'i kthejë sytë edhe nga figura atdhetare e të birit, Filipit, që siç e pamë më sipër, i dhuroi Elbasanit vjersha, përralla, anekdota sikurse

1 Adresa e shtëpisë së pleqve në Francë, ku mbylli sytë F. Kristoforidhi: "Shtëpi Pushimi 45-Jurgeau, Loiret, France", e dërguar te letra e datës 26.05.1965.

edhe dorëshkrimin e veprës “*Gjabu i Malësorëve*” e fotokopjen e fjalorit të *Frangut Bardhe*. Kjo veprimtari e tij atdhetare, duhet shpërblyer. Ka ardhur koha që sot emrin *Filip Kristoforidhi*, publiku ta shohë çdo ditë në një rrugë kryesore të qytetit, siç mund të ishte rruga e lagjes *Kala* ku Filipi, e ëma, vëllezërit e motrat e tij kaluan jetën e lanë kujtime, që edhe sot tregohen nga pleqtë kalajas si vlera të historisë së kombit tonë.